

УДК 539,2

Д.М. Фреїк, Р.Я. Михайльонка, В.М. Кланічка

Дефектна підсистема і термоелектричні властивості сплавів на основі телуриду германію при подвійному легуванні телуридами міді і вісмуту

Фізико-хімічний інститут при Прикарпатському університеті імені Василя Стефаника,
вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76000, Україна, E-mail: freik@pu.if.ua

Запропоновано кристалоквазіхімічний механізм складного легування телуриду германію Cu_2Te і Bi_2Te_3 та зроблено аналіз дефектної підсистеми сплаву.

Ключові слова: телурид германію, атомні дефекти, термоелектричні властивості.

Стаття поступила до редакції 21.09.2002, прийнята до друку 11.11.2002.

I. Вступ

Телурид германію середньотемпературний (600-850 К) термоелектричний матеріал, який характеризується областю гомогенності, повністю зміщеною на боці телуру [1]. Це є причиною утворення значної кількості заряджених дефектів у катіонній підґратці (V_{Ge}^{2-}) і високої концентрації дірок $\sim 10^{20} \text{ см}^{-3}$. З метою зменшення концентрації носіїв у GeTe і покращення його термоелектричної добротності ($Z = \alpha^2 \sigma / \chi$, де α – коефіцієнт термо-е.р.с., σ – питома електропровідність, χ – коефіцієнт теплопровідності) здійснюють легування електронно активними донорними домішками [2]. Одним із ефективних шляхів вважається введення гетеровалентних атомів заміщення при утворенні твердих розчинів [2].

У роботі запропоновано кристалоквазіхімічний механізм утворення дефектної підсистеми у твердих розчинах $\text{GeTe-Cu}_2\text{Te}$, $\text{GeTe-Bi}_2\text{Te}_3$, а також у потрійній системі $\text{GeTe-Cu}_2\text{Te-Bi}_2\text{Te}_3$, на основі якого пояснено експериментальні залежності термоелектричних параметрів від складу.

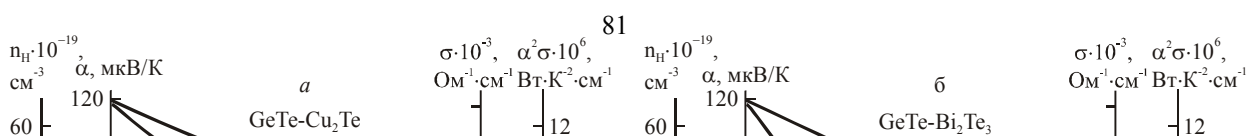
II. Методика експерименту і його результати

Сплави $(\text{GeTe})_{1-x}(\text{Cu}_2\text{Te})_x$, $(\text{GeTe})_{1-x}(\text{Bi}_2\text{Te}_3)_x$ і $(\text{GeTe})_{1-x}[(\text{Bi}_2\text{Te}_3)_{1-y}(\text{Cu}_2\text{Te})_y]_x$, $0,0 \leq x \leq 1,0$, $0,0 \leq y \leq 1,0$ виготовлялися із окремих елементів (Te – ТВ-4, Ge – ГЕС/40, Bi – Bi-000 і Cu – В3), взяті у відповідному співвідношенні згідно [3]. Синтез проводили у вакуумованих кварцових ампулах при 1500 К на протязі

4 год із наступним охолодженням на повітрі. Гомонізуючий відпал синтезованих сплавів проводили в атмосфері аргону при 900 К на протязі 580 год, після чого охолоджували із швидкістю $\sim 3,5 \text{ К/хв}$.

Дослідження проводилися методами рентгенівського фазового аналізу, а також вимірюванням кінетичних параметрів у постійних електричних і магнітних полях при 300-800 К.

На основі проведених досліджень встановлено, що однофазна область твердих розчинів існує для складів $0,0 \leq x \leq 0,04$. При цьому, як Cu_2Te , так і Bi_2Te_3 у телуриді германію чинять донорну дію – концентрація дірок n_{H} для області існування твердих розчинів зменшується (рис. 1а,б – криві 1), як і питома електропровідність σ (рис. 1а,б – криві 2). Коефіцієнт термо-е.р.с. для цих же складів твердих розчинів росте (рис. 1а,б – криві 3). На основі порівняння абсолютних значень n_{H} , σ і α для $\text{GeTe-Cu}_2\text{Te}$ (рис. 1а – криві 1,2,3), $\text{GeTe-Bi}_2\text{Te}_3$ (рис. 1б – криві 1,2,3) і $\text{GeTe-Cu}_2\text{Te-Bi}_2\text{Te}_3$ (рис. 1в – криві 1,2,3) відповідно видно, що має місце більш суттєвий ріст коефіцієнта термо-е.р.с. і більш значне зменшення холлівської концентрації і питомої електропровідності при подвійному легуванні. В останньому випадку на одну молекулу домішки припадає один носій. При одинарному легуванні один носій відповідає двом молекулам. Коефіцієнт теплопровідності сплавів із збільшенням вмісту легуючої домішки зменшується (рис. 2 – криві 1). Найбільш ефективно це має місце при подвійному легуванні (рис. 2в – крива 1). Необхідно звернути увагу і на те, що як питома термоелектрична потужність $\alpha^2 \sigma$ (рис. 1 – криві 4), так і термоелектрична добротність Z (рис. 2 – криві 2) та безрозмірна термоелектрична добротність ZT (рис. 2 – криві 3) із збільшенням вмісту домішки зростають

Таблиця 1

Оптимальні значення основних термоелектричних параметрів сполук GeTe, Cu₂Te, Bi₂Te₃ та твердих розчинів на їх основі при 300 К [5]

Сполука	Ширина забороненої зони ΔE _g , eV	Питома електропровідність σ, Ом ⁻¹ ·см ⁻¹	Коефіцієнт термо-е.р.с. α, мкВ/К	Питома термоелектрична потужність α ² σ·10 ⁶ , Вт·К ⁻² ·см ⁻¹	Коефіцієнт теплопровідності χ·10 ³ , Вт·К ⁻¹ ·см ⁻¹	Термоелектрична добротність Z·10 ³ , К ⁻¹
Cu ₂ Te	–	144-3200	+1000 -250	7,0-9,0	26-109	0,07-0,09
Bi ₂ Te ₃	0,13-0,16	500	+240 -(120-240)	28,8 12,2-39,2	17,5 15-29	2,1-2,2 (р) 2,4-2,6 (н)
GeTe	0,33±0,07	1000-2000	40-55	3,0-5,0	95	0,09 (р)
(GeTe) _{0,98} (Bi ₂ Te ₃) _{0,02}	–	3200	54	9,33	88	0,1
(GeTe) _{0,975} (Cu ₂ Te) _{0,025}	–	4450	48	10,25	91	0,11
(GeTe) _{0,975} [(Bi ₂ Te ₃) _{0,5} (Cu ₂ Te) _{0,5}] _{0,025}	–	1810	86	13,40	82	0,16

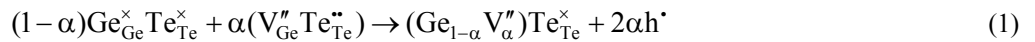
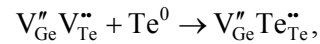
і мають найбільше значення для потрійного твердого розчину (табл. 1).

III. Кристалоквазіхімія атомних дефектів

В основу методу покладено суперпозицію кристалоквазіхімічних кластерів основної матриці і легуючого елемента, утворених на основі антиструктури

цих сполук [4]. Антиструктурою телуриду германію GeTe є галеніт V_{Ge}^{''} V_{Te}^{''}, де V_{Ge}^{''} і V_{Te}^{''} – двократно заряджені негативна вакансія германію і позитивна вакансія телуру, ' і • – негативний і позитивний заряди відповідно.

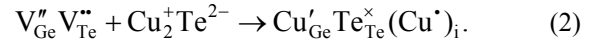
Кристалоквазіхімічне представлення нестехіометричного p-GeTe (надлишок телуру) описується як

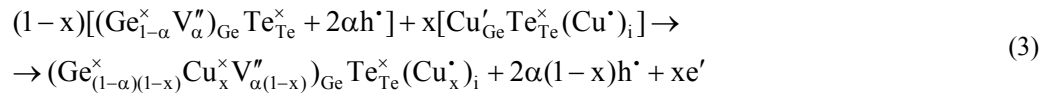
Тут Ge_{Ge}^x, Te_{Te}^x – германій і телур у вузлах кристалічної ґратки; h[•] – концентрація дірок; α – відхилення від стехіометричного складу. Як видно з рівняння (1) основними дефектами у нестехіометричному телуриді германію є катіонні вакансії, які й обумовлюють р-тип провідності.

Легуючий кластер телуриду міді за умови збереження стехіометрії за телуром (добудова аніонної

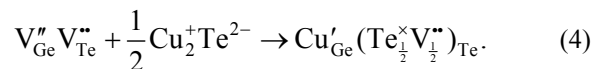
підґратки) з позиції кристалоквазіхімії буде мати вигляд:

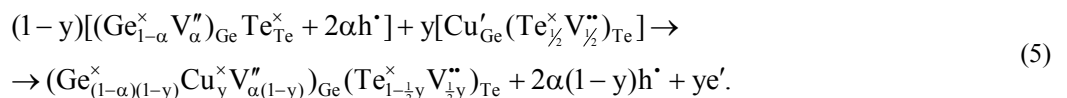
У цьому випадку (механізм А) кристалоквазіхімічне рівняння утворення твердих розчинів у системі GeTe-Cu₂Te буде:

Легуючий кластер телуриду міді за умови збереження стехіометрії за металом (добудова катіонної підґратки) буде відповідно:

Аналогічно кристалоквазіхімічне рівняння твердого розчину GeTe-Cu₂Te (механізм В):

Тут x, y – мольна доля легуючого кластера.

Як бачимо із (3) і (5), що утворення твердого роз-

чину GeTe-Cu₂Te як за умови збереження у легуючому кластері стехіометрії за халькогеном (3), так і за

Таблиця 2.

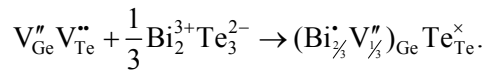
Електронна структура та атомні радіуси Ge, Cu, Bi і Te [6]

Елемент	Ge	Cu	Bi	Te
г, Å	... 3d ¹⁰ 4s ² 4p ²	... 3d ¹⁰ 4s ¹	... 4f ¹⁴ 5s ² 5p ⁶ 5d ¹⁰ 6s ² 6p ³	... 4d ¹⁰ 5s ² 5p ⁴
Атомні (r _A)	1,52	1,57	1,63	1,42
Ковалентні (r _K)	1,22	1,17	1,46	1,36
Іонні (r _I)	0,65(2+); 0,44(4+)	0,98(1+); 0,80(2+)	1,2(3+); 0,74(5+); 2,13(3-)	2,11(2-)
Октаедричні (r _O)	1,36	1,16	1,64	1,64
Тетраедричні (r _T)	1,04	1,28	–	1,34

металом (5) ведуть до заповнення міддю вакансій германію, що і спричиняє зменшення концентрації основних носіїв (дірок) основної матриці.

У випадку легування телуриду германію Bi₂Te₃ розглянемо тільки випадок збереження стехіометрії

за телуром, оскільки при стехіометрії за металом передбачається вкорінення телуру, а це є малоімовірним. У цьому випадку отримуємо:

$$(1-Z)[(Ge_{1-\alpha}^x V_{\alpha}'')_{Ge} Te_{Te}^x + 2\alpha h^{\cdot}] + Z[(Bi_{\frac{2}{3}} V_{\frac{1}{3}})_{Ge} Te_{Te}^x] \rightarrow (Ge_{(1-\alpha)(1-z)}^x Bi_{\frac{2}{3}z} V_{\frac{1}{3}z} V_{\alpha(1-z)+\frac{1}{3}z}'')_{Ge} Te_{Te}^x + 2\alpha(1-z)h^{\cdot} \quad (6)$$

Введення Bi₂Te₃ у основну матрицю згідно (6) супроводжується зростанням концентрації дефектів акцепторного типу – катіонних вакансій, які є причиною різкого збільшення концентрації вільних носіїв заряду, що суперечить даним експерименту (рис. 1б – крива 1).

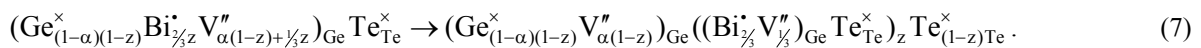
IV. Обговорення результатів

Для конкретизації можливих механізмів утворення твердого розчину GeTe-Cu₂Te-Bi₂Te₃ звернемося до аналізу електронної структури елементів, геометричних факторів та характеру хімічного зв'язку у сполуках (табл. 2).

Згідно наведених кристалоквазіхімічних рівнянь дефектного стану твердого розчину (3) і (5) – донорна дія легуючого кластера проявляється при заповненні міддю вакансій германію (Cu → V_{Ge}''). Ці механізми (А і В) розчинення міді у вакансіях германію можливі і на основі кристалохімічних представлень, так як ковалентні і тетраедричні радіуси атомів Ge і Cu близькі (табл. 2).

Вкорінена мідь за механізмом А (3) повинна осідати в тетраедричні порожнини (ТП) щільної упаковки

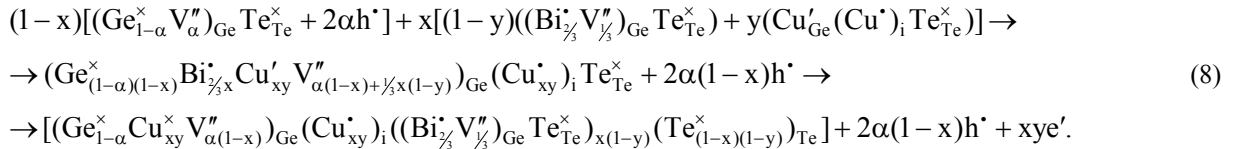
ки атомів телуру кубічної структури GeTe (Ge→(ТП)→(Cu⁺)_i) (3), виступаючи при цьому акцептором. Це неможливо з двох причин і суперечить експерименту, так як концентрація дірок зменшується (рис. 1а – крива 1), а не зростає; ковалентний радіус міді (r_{KCu} = 1,17 Å) значно більший за радіус тетраедричної порожнини у кристалічній структурі GeTe (r_{ТП} = 0,42 Å). Таким чином слід вважати, що переважаючим механізмом утворення твердого розчину GeTe-Cu₂Te є механізм В (збереження стехіометрії за металом (5)). Що стосується донорної дії легуючого кластера Bi₂Te₃ у телуриді германію, то слід зауважити наступне. Ковалентний і октаедричний радіуси вісмуту більші за відповідні радіуси германію (табл. 2). Це по-перше, і тому їм на місці вакансій Ge у кристалічній ґратці GeTe буде тісно. По-друге, наявність великої кількості власних точкових дефектів – заряджених вакансій германію V_{Ge}'' і домішкових атомів Bi в октаедричних порожнинах (ОП) щільної упаковки атомів телуру в GeTe може обумовити взаємодію цих дефектів з утворенням нейтральних комплексів із структурою цинкової обманки. Тому на основі (6) будемо мати:

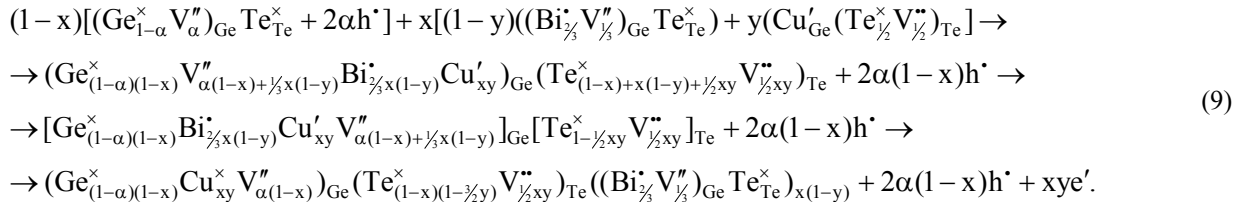
Утворення комплексів згідно (7) (механізм С) веде до зменшення кількості вакансій у катіонній підґратці, а також концентрації основних носіїв заряду. Це і свідчить про донорний характер дії телуриду вісмуту

в основній матриці GeTe.

Подвійне легування телуриду германію Bi₂Te₃ і Cu₂Te із врахуванням механізмів А (3) і С (7) можна описати кристалоквазіхімічним рівнянням:

При легуванні за механізмами (В) і (С) маємо відповідно:

В обох випадках (8) і (9) маємо зменшення (заліковування) вакансій у катіонній підґратці, що є причиною зменшення концентрації дірок в основній матриці. Із вище відзначених причин утворення потрібного розчину згідно схеми (8) малоімовірно із-за необхідності вкорінення атомів міді, тому перевагу слід віддати механізму, що описується кристаллоквазіхімічним рівнянням (9).

Таким чином, більш різке зменшення концентрації основних носіїв струму (рис. 1в – крива 1) при подвійному легуванні Cu_2Te і Bi_2Te_3 обумовлено одночасною дією як утворенням нейтральних комплексів згідно (7), так і заповненням вакансій германію у катіонній підґратці GeTe міддю згідно (5), що синтезовано виражено (9).

V. Висновки

1. Запропоновані кристаллоквазіхімічні рівняння утворення твердих розчинів $\text{GeTe-Cu}_2\text{Te}$, $\text{GeTe-Bi}_2\text{Te}_3$

і $\text{GeTe-Cu}_2\text{Te-Bi}_2\text{Te}_3$.

2. Показано, що переважаючим механізмом утворення твердого розчину $\text{GeTe-Cu}_2\text{Te}$ є добування катіонної підґратки і залікуванням вакансій германію.

3. Утворення твердого розчину $\text{GeTe-Bi}_2\text{Te}_3$, за умови донорної дії легуючого кластеру, обумовлює утворення нейтральних кластерів $(\text{Bi}_{\frac{2}{3}}^{\bullet} \text{V}_{\frac{1}{3}}^{\prime\prime})_{\text{Ge}}$ у катіонній підґратці телуриду германію.

4. Подвійне легування GeTe телуридами міді і вісмуту обумовлює як утворення нейтральних комплексів, так і заліковування вакансій у катіонній підґратці, що є причиною різкого зменшення концентрації дірок.

Д.М. Фреїк – заслужений діяч науки і техніки України, д.х.н., професор, завідувач кафедри фізики твердого тіла, директор Фізико-хімічного інституту;
Р.Я. Михайльонка – співробітник Фізико-хімічного інституту.

Автори висловлюють подяку Іванишин І.М. за надані консультації.

- [1] Н.Х. Абрикосов, Л.Е. Шалимова. *Полупроводниковые материалы на основе соединений $A^IV B^VI$* . Наука. М. (1975).
- [2] Р.Я. Михайльонка. Термоелектричні властивості сплавів на основі телуридів свинцю, германію, вісмуту і сурми. // *Фізика і хімія твердого тіла*. 3(2). сс. 325-329 (2002).
- [3] Н.Х. Абрикосов, Т.Ш. Макалатія, Л.Е. Шалимова, Е.С. Авилов. Электрофизические свойства сплавов твердых растворов на основе GeTe в квазитройной системе $\text{GeTe-Bi}_2\text{Te}_3\text{-Cu}_2\text{Te}$. // *Неорганические материалы*. 16(8). сс. 1398-1402 (1980).
- [4] С.С. Лісник, Д.М. Фреїк, М.О. Галушак, В.В. Прокопів, І.М. Іванишин, В.В. Борик. Кристаллоквазіхімія дефектів у халькогенідах свинцю. // *Фізика і хімія твердого тіла*. 1(2). сс. 131-133 (2000).
- [5] *Полупроводниковые халькогениды и сплавы на их основе*. Наука. М. (1975).
- [6] С.А. Семилетов. Тетраэдрические и октаэдрические радиусы. // *Кристаллография*. 21(4), сс. 752-758 (1976).

Д.М. Фреїк, Р.Я. Михайльонка, В.М. Кланічка

D.M. Freik, R.Ja. Mykhajljonka, V.M. Klanichka

**Defect Subsystem and Thermal-Electrical Properties
germanium tellurides solutions at the double doping
by copper and bismuth tellurides**

*Physial-Chemical Institute at the 'Vasyl Stefanyk' Prekarpathian University
Shevchenko str., 57, Ivano-Frankivsk, 76000, Ukraine, E-mail: fcss@pu.if.ua*

Crystal-Quasichemical Mechanism doping germanium telluride by Cu_2Te and Bi_2Te_3 is proposed, and analysis of defect subsystem solution is provided.